

население бассейна р. Днепр. – В кн.: Чернобыль-94... – С. 207; 22. Там само. – С. 211, 215, 217; 23. Никитин А.И., Мединец В.И., Чумичев В.Б. и др. Радиоактивное загрязнение Черного моря вследствие аварии на ЧАЭС по состоянию на октябрь 1986 года // Атомная энергия. – 1988. – Т.65. – Вып.2; В.Н.Егоров и др. Модель крупномасштабного загрязнения Черного моря долгоживущими радионуклидами ¹³⁷Cs и ⁹⁰Cs в результате аварии на ЧАЭС // Вод. ресурсы. – 1993. – Т.20, №3; 24. Кагля А.Е. и др. Содержание радионуклидов в абиотических компонентах Дуная спустя 5 лет после аварии на ЧАЭС // Вод. ресурсы. – 1993. – Т.20, №3; 25. Золотухин А., Волошко Е. Тени Чернобыля над Южным Бугом // Столица. – 1992. – №15; 26. Войцехович О.В. К вопросу о концепции мероприятий по защите вод от вторичного радиоактивного загрязнения после аварии на Чернобыльской АЭС // Труды Укр. н.-и. гидрометеорологического и-та. – 1993. – Вып. 245; Дмитриев Н.В., Живодеров В.Н. Особенности организации и производства работ по защите подземных вод при ликвидации последствий аварии на ЧАЭС // Основания, фундаменты и мех. грунтов. – 1994. – №1; Лось И.П., Войцехович О.В., Шепелевич К.И. Радиация и вода: опыт обеспечения радиологической защиты в управлении качеством воды после аварии на Чернобыльской АЭС. – К., 2001; 27. Волощенко О.И. и др. Актуальные проблемы охраны окружающей среды в г. Киеве и пути их решения. – К., 1990; Гукалова І.В. Регіональний аналіз еколого-суспільної ситуації у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС (на прикладі Київського Придніпров'я): Автореф. дис.. канд. географ. наук / НАН України; Інститут географії. – К., 1997; 28. Пристер Б.С. Сельскохозяйственные аспекты последствий аварии на ЧАЭС. – В кн.: Чернобыль-96... – С. 11; 29. Архипов Н.П. Радиозоологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. – В кн.: Чернобыль-96... – С. 12; 30. Бондарь П.Ф., Ю.А.Иванов, Б.С. Пристер, Г.П. Перепелятников и др. Сельскохозяйственные аспекты оценки и улучшения радиологической обстановки на загрязненной территории. – В кн.: Чернобыль-94... – С. 309, 313-314; 31. <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>; 32. Щеглов А.И., Ф.А.Тихомиров, О.Б.Цветнова, Н.Д.Кучма. Закономерности и особенности поведения радионуклидов чернобыльского выброса в лесных экосистемах. – В кн. Чернобыль-96... – С. 16 -17; 33. Карачев И.И., Т.И. Бережная, Н.Д. Семенов. Радиационно-экологическая оценка месторождений торфа Украины. – В кн.: Чернобыль-94... – С.286-288; 34. <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>; 35. Будыка А.К., Б.И.Огородников. Радиоактивные газы и аэрозоли 30-км зоны ЧАЭС: итоги 10-летних исследований и перспективы. – В кн.: Чернобыль-96... – С. 128; 36. <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>

Т.А. Мельничук

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1989 Р.

Однією із складових вивчення соціально-демографічних процесів в українському селі 1989–2001 рр. є детальне дослідження та глибокий аналіз соціальної структури та професійного складу сільських мешканців.

Метою даної статті є з'ясування природи самого поняття “соціальна структура” та дослідження соціального складу сільського населення України за результатами перепису 1989р.

Соціальна структура суспільства в цілому та сільського населення зокрема у період із 1989 р. стала об'єктом дослідження поки що вузького кола науковців. Більшість праць присвячені соціальній структурі радянського суспільства¹ У 90-х рр. з'явилися статті, що характеризують соціальний склад сільського населення України, зокрема Шатохіна А. М.² Основним джерелом вивчення даного питання стали офіційні матеріали Міністерства статистики України³.

Перш за все, слід з'ясувати природу самого поняття “соціальна структура” та критерії, які ми будемо брати за основу, виокремивши та охарактеризувавши різні соціальні групи.

За роки існування комуністичної системи соціально-класова структура соціалістичного суспільства незмінно трактувалась як сукупність дружніх класів, соціальних груп та верств населення, що мали спільні інтереси, а також були об'єднані єдиною марксистсько-ленінською ідеологією та високою метою побудови комунізму.⁴ Кожна із виділених соціальних категорій – робітників, службовців та селян мала свою чітку, складну внутрішню структуру, що, за радянськими принципами, відображала галузевий та кваліфікаційний склад населення.

З початком перебудовчих процесів, коли широкі маси населення аграрного сектору стали власниками землі, а основні власники відійшли від безпосереднього управління виробництвом за рахунок залучення до керування найманих робітників, відносини власності на селі стають не такими чіткими, як раніше, втрачають свою колишню важливість, визначеність, чітку партійну приналежність.

Таким чином, в умовах незалежності України та реформи аграрного сектору, зрозуміло, що радянська класова модель спрощує реальну дійсність і не відбиває з достатньою повнотою багатовимірну картину соціального стану сільського населення. Тому перед дослідниками постало

питання розширення кола критеріїв поділу суспільства на соціальні групи та визначення соціальної структури населення як системи різноманітних видів спільностей – класових, майнових, професійних тощо та стійких і впорядкованих зв'язків між ними⁶.

Невизначеність у даному питанні, сприяла появі багатьох критерій, за якими виділялися певні соціальні категорії.

На думку професора Шабля О.І., соціальну структуру слід розглядати як сукупність соціальних (клас, трудовий колектив, група, прошарок), соціально – демографічних (молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікованих, територіальних (тип населення) та етнічних спільностей.

Щодо інших теорій, то в міжнародній практиці замість теорії класів широко використовується концепція соціальної стратифікації. Вона розглядає соціальну структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій поряд із класами, що породжуються відносинами власності, важливе місце належить статусу, доходам та владі. Розміщують людей у їх статусній ієрархії згори донизу за чотирма основними критеріями соціальної нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії.⁷

Принципи соціальної стратифікації враховуються також й істориками. За їх визначенням, “соціальна стратифікація – це процес соціального відтворення, внаслідок якого верстви (страти), групи, класи виявляються не рівні між собою і групуються в ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю та владою. Вона означає не просто різне становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи різних країн, а саме нерівне їх становище⁸”

Для прикладу, коли взяти за основу соціальної стратифікації сільського населення України модель американського соціолога У. Уотсона, за якою населення країн з розвинутою ринковою економікою суспільством поділяється на 6 класів, де присутні: вищий-вищий клас, нижчий-вищий, вищий-середній, нижчий-середній, вищий-нижчий, нижчий-нижчий класи, і дану модель у чистому вигляді використати до класифікації сільського населення України у 1989 – 2001 рр. То найвищим прошарком сільського населення, до якого б потрапили лише окремі представники, був би нижчий-середній клас. З огляду на те, що українське суспільство перебуває в перехідній стадії розвитку, рівень розвитку аграрного сектора України у досліджуваний період незадовільний, тому застосовувати модель соціальної стратифікації розвинутих країн у даному вигляді недоцільно, але деякі її складові можливо використати.

Тому, на нашу думку, найбільш повним та доцільним для нашого дослідження є тлумачення соціальної структури суспільства як стійкого зв'язку елементів у соціальній системі, що означає об'єктивний поділ суспільства на окремі прошарки (класи, верстви та групи) і зумовлює різний стан людей одне щодо одного за численними критеріями⁹.

Як вже зазначалось раніше, перехід від колгоспно-радгоспної системи до ринкових відносин, що супроводжувався утворенням нових господарств різних типів і форм власності, просто вимагав появи на селі нових соціальних прошарків.

Отож, слід зазначити, що протягом досліджуваного періоду соціальна структура сільського населення лише проходить процес трансформації від установлені за комуністичних часів соціально-класової структури до нової структури, яка буде відповідати новим ринковим відносинам, рівню розвитку суспільства в цілому, та нові групи перебувають у досліджуваний період у процесі трансформації та формування. Тому при дослідженні зміни соціальної структури сільського населення України протягом 1989 - 2001 рр. ми будемо виходити із комплексного характеру поняття соціальної структури, розглядаючи її як частину соціальної системи, яка поєднує у собі соціальний склад - набір елементів певної структури, що включають в себе різноманітні за типом соціальні прошарки та групи, та соціальні зв'язки - набір зв'язків між елементами структури, які різняться як за сферою поширення їх дії, так і за їх значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на певному ступені його функціонування та розвитку.

В основу запропонованих характеристик різних соціальних груп сільського населення України у 1989 – 2001 рр. покладено ідеї поєднання, групування у відповідності з типом та рівнем головних занять, джерел засобів існування, рівнем освіти, а також спроба стратифікувати сільське населення за групами, що не виділяються у звітностях переписів населення: це партійна приналежність, належність до владних структур, розподіл населення за формами господарювання, за галузевою ознакою.

Останній, Всесоюзний перепис населення 1989 р., в порівнянні із попередніми переписами, коли йшов пошук статистами критеріїв об'єднання населення за суспільними групами, вже чітко визначив три суспільні групи населення: робітники, службовці та колгоспники¹⁰.

Наукові записки

Згідно переписних листів, до категорії робітників відносили промислово-виробничий персонал, робітників фабрик, заводів, металургів, шахтарів. До групи службовців належали спеціалісти промисловості, радгоспів, колгоспів, їх керівники, апарат органів державного управління, суспільних організацій. До окремої групи інтелігентів зараховували діячів мистецтва, культури, науки, лікарів, вчителів. Але в матеріалах перепису дана категорія жителів не виділялася, представників цих галузей записували службовцями. В радянському суспільстві інтелігенцію взагалі не виділяли в окрему самостійну групу, вважаючи прошарком суспільства. До категорії колгоспників належали: трактористи, водії, працівники ферм, полів, колгоспних садів та інших сільськогосподарських професій. Чисельність населення інших будь-яких соціальних груп, крім вище названих, а також тих, хто не входив до жодної, перепис не характеризує.

Звичайно, соціальна категорія колгоспників серед всього населення (включаючи непрацюючих членів сім'ї) у сільській місцевості була найчисельнішою та становила 8 293 353 тис. чол. або 48,3 % до всього населення. Тоді як частка робітників у сільській місцевості Української РСР на 1989 р. становила 6 983 233 тис. чол. (40,7 %), а службовців 1 830 937 тис. чол. (10,7 %) ¹¹

Проте їх чисельність в різних географічних регіонах різко відрізнялася. Розподіл сільського населення за суспільними групами в територіальному розрізі був такий. Серед селян найбільша частка колгоспників налічувалась у Вінницькій (619.499 тис. чол.), Львівській (420.155 тис. чол.), Житомирській (895.489 тис. чол.), Одеській (456.781 тис. чол.), Полтавській (440.900 тис. чол.), Тернопільській (450.543 тис.чол.) та Хмельницькій (518.705 тис. чол.) областях. Аналізуючи результати перепису населення, можна виділити деякі регіони, де частка робітників в аграрному секторі істотно перевищувала частку колгоспників. Різницю між даними суспільними групами в різних областях Української РСР прослідкуємо у наведеній нижче таблиці:

Таблиця №1

Розподіл сільського населення Української РСР за суспільними групами ¹²

	Всього населення включаючи непрацюючих (чол.)	В тому числі			В % до всього населення		
		Робітники	Службовці	Колгоспники	Робітники	Службовці	Колгоспники
Республіка Крим	746226	426371	114576	203272	57,2	15,4	27,2
Донецька	520616	262532	59780	197438	50,4	11,5	37,9
Закарпатська	739154	425755	73692	230440	57,6	10,0	31,2
Івано-Франківська	824195	413203	80492	325076	50,1	9,8	39,4
Київська	902782	448807	108848	343000	49,7	12,1	38,0
Луганська	392246	276013	45192	130503	55,1	11,5	33,3
Львівська	1115398	578938	112689	420155	51,9	10,1	37,7
Миколаївська	457956	215537	57922	183806	47,1	12,6	40,1
Харківська	686250	342884	85733	256996	50,0	12,5	37,4
Херсонська	481746	262625	66270	151755	54,5	13,8	31,5

Майже в усіх даних регіонах чисельність робітників у сільськогосподарському секторі Української РСР перевищувала 50%. Це можна пояснити зайнятістю основної частини населення в даних областях, що охоплюють в основному східні та південні області у галузях матеріального виробництва. У цих регіонах дані галузі розвинуті найбільше. Наприклад, із 1.082.295 тис. чол. сільського населення, зайнятих у промисловості: 32 794 тис. чол. у вугільній, 46 037 тис. чол. у хімічній та нафтохімічній, 35 512 тис. чол. у машинобудуванні та металообробці, 129 178 тис. чол. у легкій промисловості, 191 290 тис. чол. сільських жителів зайнятих у харчовій промисловості.

На ріст чисельності категорії робітників у міжпереписний період впливали міграція та урбанізація, розбудова промисловості, зростання чисельності радгоспів. Крім того, у східних областях історично склався специфічний тип міського розселення. Донецька область за чисельністю робітників займала перше місце серед областей України. Серед поселень переважають шахтарські міста і селища з великою щільністю населення. Тому частка сільського населення тут невеличка, і на дату перепису 1989 р. становила лише 517 тис. сільських жителів, тобто коливалася у межах 10 – 12 %¹³.

Соціальний статус робітників, згідно перепису мали також працівники радгоспів. Хоча, починаючи із 1990 р., відбувається процес зворотного перетворення радгоспів у колгоспи. Наприклад, вже у липні 1990 року статус колгоспів одержали радгоспи “Комуніст” Любомирського району Волинської області, а на початку 1991 р. радгоспи “Косовський” у Івано-Франківській області, “Старосамбірський”, “Прикордонник”, “Прогрес”, “Стрілківський”, “Дніпровський” у Львівській області, імені Мічуріна та “Маринівський” у Миколаївській області. Створювалися агрофірми, в яких виробничі відносини будувались на принципах госпрозрахунку, виникали аграрні кооперативні об’єднання і малі підприємства.

На загальну чисельність колгоспників і робітників впливав також виїзд населення у працездатному віці з села. Нерідко людина жила в селі, а працювала в місті, так звана категорія маятникових мігрантів, яка згадувалася вище, і при перепису більшість із цієї категорії себе також записувала до групи робітників.

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що згідно результатів перепису населення 1989 р. найбільшою соціальною групою в аграрному секторі Української РСР були колгоспники, але за рахунок впливу історико-географічних факторів розташування частини регіонів, значною в сільській місцевості була частка робітників. Але, за свідченням джерел, в жодній соціальній групі у 1989 р. не було зафіксовано категорій орендарів, селян – землевласників, тому що вони не були вже колгоспниками, а також не були підсобними робітниками, хоча вище ми вказували, що на 1989 р. вже розпочався процес створення фермерських господарств. В деяких випадках, при обрахуванні категорій різних соціальних груп, фермерів зараховували до зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, а в інших випадках – до тих, що не вказали суспільну групу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А. В.Лихолат, И. М. Маковейчук, В. М. Мищенко и др. Развитие социально – классовой структуры населения Украинской ССР в 60 – 80-е годы. – К., 1988. – 285 с; 2.Шатохин А. М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Економіка АПК. – 2001. - №6. – С.106 – 112; 3. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.) К., 1992. – С. 253.; 4.А. В. Лихолат, И. М. Маковейчук, В. М. Мищенко и др. Развитие социально – классовой структуры население Украинской ССР в 60 – 80-е годы. – К., 1988. – С.3; 5. Там само. – С. 142 ; 6. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів, 1994. – С.199.; 7. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика: Підручник. – К., 2002. – С. 44; 8. Беренштейн Л. Ю., Кульчицький С. В., Панченко П. П., Падалко С. С., Живора С. М. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у II половині ХХ ст., В. А. – К.,2000. – С.57; 9. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика. Підручник. – К., 2002. – С. 43; 10. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.) – К., 1992. – С. 7; 11. Там само – С 16; 12.Таблицю розраховано: Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.). – К., 1992. – С. 16 ; 13. Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990. – С. 14.

О.П. Реєнт

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА І ВИКЛИК ЧАСУ

Серед наукових проблем, які активно розробляються вітчизняними істориками, соборність України посідає одне з чільних місць. Наш науково-методологічний проект покликаний ще більше інтенсифікувати дослідницькі зусилля і повернути до обговорення їх результатів широкі кола громадськості, політикуму, представників державних органів.

Аналіз подій останнього року доводить, що дана проблематика вийшла за межі суто академічної і набула виразних практичних обрисів, потребуючи уваги не лише істориків та політологів, а й правознавців, соціологів, демографів, економістів, культурологів тощо.

Більше того, реальний хід подій унаочнив донедавна віртуальні, вірогідні сценарії подальшого державного розвитку, що безпосередньо становлять загрозу інтересам національної безпеки України. Все це актуалізує напрацювання фундаментальної науки та водночас ставить її перед необхідністю моделювати і прогнозувати суспільні процеси, а також генерувати рекомендації щодо управління й регулювання ними.